

TÜRK SOSYOLOJİSİNDE BİR ÖNCÜ İSİM:

PRENS SABAHATTİN

Prof. Dr. Ömer AYTAÇ

Fırat Üniversitesi

ÖZ

Prens Sabahattin, Ziya Gökalp ile birlikte Türk Sosyoloji geleneğinde iz bırakan seçkin simalardan biridir. O hem bir sosyolog hem de bir düşünce insanı olarak Türkiye'nin Nasıl Kurtarılacağına dair geliştirdiği tezlerle, hem sosyoloji kültürümüze hem de düşünce atlasımıza derin bir iz bırakmıştır. Yaşadığı çalkantılı dönem itibarıyla de Türkiye'nin yenileşme sürecine görüşleriyle katkıda bulunmuştur. Paris'te Osmanlının kurtuluşu yolunda tezler geliştirmiş, toplumsal yapının dönüşmesi gereğinden söz ederek soruna toplumbilimsel bir nokta koymuştur. Osmanlı toplum yapısının ihyası ve Anglosakson örneğinde olduğu gibi bireyci, hür teşebbüsçü bir eksende, merkez dışı bir yönetim anlayışı ile düzlüğe çıkabileceğini savunmuştur. İttihatçı aydınlarla yönetsel ayrılığa düşmüş olan Prens, fikirleriyle Osmanlı toplum yapısında köklü değişiklikler yapmak suretiyle, devlete yaslanmayan, özgür ve güçlü bireyler ve etkili bir sivil toplum arzulamıştır.

Anahtar Kavramlar: Prens Sabahattin, sosyal yapı, teşebbüs-i şahsi, adem-i merkeziyet, sosyoloji

ABSTRACT

Prince Sabahattin is one of the prominent figures that left a mark in the Turkish sociology tradition, As a sociologist and thinker, he and made a lasting impression on our culture of sociology and atlas thought with the theses he developed on How to Save Turkey. By means of the turbulent period he lived in, he contributed to the modernization process of Turkey with his onions. He developed theses in Paris on the way of liberation of the Ottoman Empire, and he made a sociological end to the problem by stating the necessity of the transformation in the social structure. He supported the problems can be solved in a private enterprise axis and by an eccentric understanding of administration that can be seen in the example of reclamation of Ottoman social structure and individualistic Anglo-Saxon example. The Prince, who had procedural divergence with Ittitahcı (Unionist) intellectuals, desired free and strong individuals and effective civil society which does not depend on the state by means of making changes in the ideas of making changes in the social structure of the Ottoman Empire.

Keywords: Prince Sabahattin, social structure, private enterprise, decentralization, sociology

Giriş

Prens Sabahattin Türk Sosyolojisinde ve düşünce tarihinde özgün ve aykırı bir yere sahiptir. O, kalıplaşmış, sürekli yeniden üretilen geleneksel şablonların dışında düşünen ve modeller öneren bir düşünce ve eylem adamı olarak, dönemin hâkim ideolojisi ve devletçi geleneğine ters düşen bir söylemi temsil eder. Onun düşünceleri devrin siyasal ve yönetsel anlayışına bir tepki, protesto niteliğindedir. Devletin/toplumun içinde bulunduğu güç koşullardan kurtulmanın çarelerini, bir toplumbilimci duyarlılığı ile irdeler ve bugün de kabul gören toplumsal projeler ortaya koyar.

Prens'in düşünceleri/eylemleri, ülkenin çözüm bekleyen sorunlarına ivedi ve doğrudan müdahaleleri içerir. Onun düşünsel yaklaşımlarında toplumbilimci hassasiyeti hemen göze çarpar. Fransa'da Science Social ekolüyle kurduğu temaslar, onun toplumsal meselelere bakışında toplum/birey odaklı düşünmesini ve çözümler getirmesini olanaklı kılar. Bu yaklaşım, Prens'in meselelere belli kuramlar üzerinden yaklaşan, belli kalıplar içinde disiplinler düşünce ortaya koyan, sosyolojik bakışa sahip biri olarak sivrilmemesinin de önünü açar. Görüşleri, faaliyetleri, ortaya koyduğu eserler vs. itibarıyla Prens Sabahattin, erken dönem Türk sosyolojisinin filizlenmesinde emeği geçen öncü bir sosyolog olarak kabul görmesini sağlar.

Prens'in koyduğu teşhisler ve yaklaşımlar, sosyolojik çabanın odaklandığı toplumsal analizlere dayanır. Yaşadığı dönem itibarıyla her şeyin politik olarak görüldüğü ve irdelendiği bir zaman diliminde, onun toplumsal işaret etmesi, topluma odaklanmayı, toplumsal yapı, değerler ve süreçlerin sorun üreten, risk ve geleceğe dönük karamsarlıkları tetikleyen bir alan olduğuna temas etmesi, onu ve düşüncelerini *biricik* kılmaya yeter. Politik merkezde yaşanan sıkıntılar, kaos ve çatışmalar

toplumsal merkez tarafından üretilmekte, toplumsal örgütlenme tarzımızdan kaynaklanan problemler az gelişmişlik ve çağın gerisinde kalmaya dönük meselelere kaynaklık etmektedir. Bu durum, 19. Yüzyılın yeni ve iddialı bilimi olan sosyolojinin de odak yönelimini temsil eder. Zira 19. Yüzyılda kökleşmeye başlayan sosyolojik çabalar, doğrudan toplumu referans olarak alır, toplumsal dünyada yaşananların, iktisadi, siyasi, kültürel ve aktüel sorunların başlatıcısı olduğuna gönderme yapar. Comte, Durkheim, Le Play ve daha sonraki sosyologların yönelimi hep toplum üzerinden, toplumsallık çözümlenmeleri üzerinden olmuş, bu yaklaşım o dönemlerde Prens Sabahattin'in kendi ülkesinin farklı sorunlarına yaklaşımında, özellikle birey ve toplumsal merkez üzerinden yanıtlar getirmesinde etkili olur. Zira toplumsal yapı risk ve tehlike üretiyorsa, bu yapının iyi analiz edilmesi ve bundan hareketle sosyal sorunlara doğru teşhisler konulması bir gereklilik arzeder. Üst yapı öğeleri üzerinden meselelere bakmak sadece zaman kaybı ve geçici/palyatif çözümlere prim vermek olur ki bunun ivedilikle çözüm bekleyen ülke sorunlarının daha da kabarık hale gelmesinden başka bir etkisi olmayacaktır. Bu yüzden Prens Fransa'da çok farklı düşünce okulları olmasına rağmen, ülkesinin sorunlarını çözmeye işlevsel olduğuna inandığı Science Social okulunun yaklaşımından yana bir duruş geliştirir ve çözüm reçeteleri üretmede bu okulun görüşlerinden yararlanır. Prens bu yaklaşımı, aynı zamanda ülkemize ilk sistematik sosyolojik yaklaşımların girmesi, tanınması ve taraftar bulmasının da önünü açar.

Bu bağlamda Prens Sabahattin'in Türk fikir hayatındaki yeri ve özgünlüğü önemini korur. Prens, bu konuda dönemin aydınları ve düşünürlerinden farklı olarak sorunu toplumbilim ekseninde ve sosyal yapımızın dönüştürülmesi ile çözümlenebileceğini ve bunun mümkün yollarını bir *kurtuluş reçetesi* ibraz etmek suretiyle bir paket program halinde önümüze serer. Bu bağlamda, Prens, yönetsel tikanıklığın

toplumsal alana odaklanarak aşılabileceği, yapısal/fonksiyonel başkalaşmanın örgütlenme tarzımızı değiştirerek mümkün olacağına dikkatlerimizi çeker.

Prens Sabahattin düşüncesini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışan bu yazıda, Prens Sabahattin'in hayatı, sosyolojisi, temel görüşleri ve ülkenin düşünce ve siyasi hayatına getirdiği katkılar genel bir çerçevede ele alınmaktadır.

Hayatı ve Yetiştigi Ortam

Prens Sabahattin 1877 yılında İstanbul'da doğdu. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğludur. Prens lakabı Osmanlı'da baba tarafından alınmasına karşın o annesinin Osmanlı hanedanına mensup olması hasebiyle alır. Babası Mahmut Celalettin Paşa II. Abdülhamit'in idaresine muhaliftir. Babasına yönelik suikast girişimi sonrasında 1899 yılında babası ve kardeşi Lütfullah ile birlikte Fransa'ya kaçar. Burada Jön Türklerle ilişki kurarak siyasi faaliyetlerine başlar. I. ve II. Jön Türk Kongreleri'nin Paris'te toplanmasını sağlar. Jön Türkler arasında tez zamanda sivrilir ve hareketin ateşli bir savunucusu haline gelir. Abdülhamit'e karşı siyasal muhalefetin lideri konumuna yükselir.

Avrupa'daki tüm Abdülhamit muhaliflerini toplayarak gerçekleştirdiği I. Jön Türk Kongresinde, Osmanlı yönetiminin etkisiz kılınması ve yönetim değişikliği için siyasal bir örgütlenme içine girilmesine ön ayak olur. Kongrede dile getirilen görüşler, aynı zamanda toplantıya katılanlar arasında ayrışmaya sebep olur. Bu görüş ayrılıkları iki noktada toplanabilir. Birincisi, sadece propaganda ve yayın yoluyla inkılap yapılamayacağı, devrime askeri güçlerin de katılımlarının sağlanması yönündeki görüştür. İkincisi ise, yabancı hükümetlerin müdahalesini davet

ederek, ülkede ıslahat hareketlerinin başlatılması düşüncesiydi. İkinci görüş daha çok Ermeni temsilciler tarafından dile getirilmiştir. Prens Sabahattin Ermenilerin ortaya attıkları fikirlerin sakıncalarını bilmekle birlikte sınırlı ve kontrollü bir müdahaleye karşı çıkmamıştır. Gerçekte, Prens bir ihtilal yapılmaması taraftarıdır ve kargaşa sırasında rastgele müdahaleleri önlemek için, ortak çıkarlar konusunda uzlaşa sağlanabilecek “hür ve demokratik hükümetlerle anlaşmak gerektiğine” inanmaktadır. Bu hükümet İngiliz ya da Fransız hükümetlerinden biridir (Akşin, 1987:44; Karakaş, 2013:19). Prens, bu görüşüyle müdahaleci bir tavır sergilemiştir. Bu onun ileride mandacı bir düşünür olarak itham edilmesinde etkili olacaktır. Şükrü Hanioglu, Prens'in bu yaklaşımını yorumlarken, onun müdahalenin bir başka devletin yardımıyla hatta o devletin garantörlüğünde yapılmasından yana olduğunu ancak, bu görüşün altında bir Batı devletinin mandası olma arzusunun olmadığını dile getirir (Hanioglu, 1981:234; Karakaş, 2013:19).

Kongrede müdahalecilik fikrine çok sert biçimde karşı çıkmıştır. Bunların başında Ahmet Rıza Bey gelir. Ancak, Ahmet Rıza Bey de daha önceki yazılarında dolaylı bir biçimde yabancı ülkelerin Abdülhamit idaresine ıslahat yapması yönünde baskı yapmalarını talep ettiği bilinir. Diğer görüşleri de dikkate alındığında Ahmet Rıza Bey'in bu isteği doğrudan bir müdahale talebi değil Jön Türk hareketine destek maksatlı olduğu anlaşılır. Kongre, farklı ve tezat görüşlerin çatışması temelinde cereyan etmiş, beklenen sonuç yerine Jön Türk Hareketinin ikiye bölünmesi ile sonuçlanmıştır. Müdahaleciler ve Adem-i Müdahaleciler diye iki ayrı grup ve örgütlenme hasıl olmuştur. Müdahaleciler yabancı ülkelerin müdahalesini gerekli görürken, Adem-i müdahaleciler birinci görüşü savunmuşlardır. Müdahaleciler Prens Sabahattin'in önderliğinde Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuş, yabancı müdahalesine karşı olan Adem-i Müdahaleciler ise Ahmet Rıza'nın

öncülüğünde Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak yollarına devam etmişlerdir. Bu ayrışma hareketleri, Kongre'nin olumsuz neticelendiğine dair görüşlere yol açmış ve birleştiricilik beklentisi gerçekleşmemiştir (Erkul, 1993; Akkaya, 2005; Karakaş, 2013:19).

Prens Sabahattin, Osmanlı halkları konfederasyonunu savunurken, Ahmet Rıza çağdaş örgütlenmiş merkezci bir yapının, ülkenin parçalanmaması için, kaçınılmazlığını savunur. Kongre sonrasında Sabahattin ile ittihatçılar arasında bitmez-tükenmez bir polemik dönemi başlar; bu gelişmelerin sonucunda Paris'te kurduğu *teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet* adlı derneğin yanında aynı yerde 1906 yılında *Terakki* adında bir gazete çıkararak görüşlerini daha etkili kılmayı amaçlar. Sabahattin'in görüşleri, ayrıca, *The Times*, *The Levant Herald And Eastern Express*, *Le Temps* ve *Pro Armenia* gazetelerinde yayınlanır (Kansu, 1995:261-3; Bayraktar, 1996: 53).

Fransa'da kaldığı dönemde, siyasal çalışmalarının yanısıra Le Play'in öncülüğünü yaptığı sosyoloji çevresiyle yakın ilişkiler içinde olur. Science Social ekolü ile kurduğu ilişkiler onun ülkesine, toplumuna ve bireylere bakışını büyük ölçüde değiştirir. Özellikle Demolins'in toplum ve siyaset ile ilgili görüşlerinden oldukça etkilenir. Osmanlı'da hakiki bir ıslahat hareketi başlatacak kadroların Science Social mantalitesiyle yetiştirilmiş gençlikle başarılacağına olan inancı güçlenmeye başlar.

Prens, Science Social ekolü ve temsilcileri ile temasını kuvvetlendirir. Le Play ve Demolins'in savunduğu bireyseliği esas alan sosyoloji anlayışının sıkı bir takipçisi olur. Fransa ve diğer gelişmiş Avrupa ülkelerinin toplumsal örgütlenme şekillerini yakından inceleme imkânı bulur. Avrupa ülkelerinin gelişmelerinin temelinde hür teşebbüs ve bireyselci bir toplumsal örgütlenme anlayışının var olduğunu görür. Oysa Osmanlı devleti kamucu bir toplumdur. Bireylerin/toplumsal kesimlerin

gelişme ve kalkınma çabalarına katkısı yoktu. Devlet, hantallaşmış ve her şeyi devletten bekleyen zihniyet her yerde hâkim durumdadır. Bu yapının Osmanlının çözülmesindeki önemli faktörlerden biri olduğunu düşünür.

Prens II. Meşrutiyetin ilanı ile İstanbul'a döner (1908). Ancak görüşleri ve hanedan ile yakınlığı İttihat ve Terakkinin hoşuna gitmez. Prens hakkında devrin gazetelerinde ve kamuoyunda eleştiriler ve asılsız dedikodular yapılır. Prens'in görüşleri bölücülük ve yıkıcılık esasına dayandığı yayılarak kamu vicdanında mahkûm edilmek istenir. Bir ara adı 31 Mart vakasına karıştırıldığından tutuklanır. 1913 de ülkesinde özgür bir siyasal ve düşünsel ortam bulamadığı için Fransa'ya geri döner.

Fransa'da Osmanlının kurtuluşuna dair tezler geliştirmeye devam eder. Bu arada II. Abdülhamit'in yönetimden uzaklaştırılması için İttihat ve Terakki ile birlikte mücadelesini sürdürür. Osmanlının Almanya yanında savaşa girmesine karşı çıkar. Savaş sonrası ittihatçıların Malta'ya sürülmesi ile tekrar yurda döner. Siyasetle ilgilenmez ancak bir bilim adamı olarak görüşlerini ifade eder ve toplumu aydınlatmaya çalışır. 1924 de, Osmanlı hanedanlarının yurt dışına çıkmasını öngören yasa gereği tekrar Paris e gider ve bir daha dönmemesine orada kalır. Prens, Fransa'ya ilk gittiğinde tanışıklık kurduğu Science Social grubuyla tekrar temas kurar. Le Play ve ekolünü eksen alan çalışmalar yapar. Demolins aracılığıyla Science Sociale ekolü ile tanışınca Paris te, *Teşebbüsü Şahsi ve Ademi merkezîyet cemiyetini* kurar. Cemiyetin yayın organı olarak da *Terakki* gazetesini çıkarmaya başlar. Türkiye'de de örgütlenme çabası içine giren cemiyetin İstanbul'daki şubesi "*Cemiyeti inkılabiye*" tarafından kurulur (Tunaya, 1952: 143). Prens'in düşünceleri giderek netlik kazanmaktadır. Teşebbüs-i şahsi, adem-i merkezîyetçilik ve bireyciliğe dayalı düşüncelerini Osmanlının kurtuluşu için gerekli reçeteler olarak formüle etmeye çalışır. 30 Haziran 1948 de İsviçre, Neuchatel'de vefat

eder. Sonradan naaşı yurda getirilir ve Eyüp Sultan da aile mezarlığına defnedilir.

Devrin Düşünsel Akımları İçerisindeki Yeri

Prens düşüncelerinin anlaşılabilmesi için dönemin sosyal, siyasal ve kültürel atmosferine ana hatlarıyla da olsa bakmak gerekir. Çünkü Prens görüşleri ve toplum projesi, büyük ölçüde devrin siyasal anlayışı ve toplumsal örgütlenme biçimiyle bir tür hesaplaşma ihtiva eder. Son dönem Osmanlı yönetim biçimine ve bütün sorunların kaynağı olarak gördüğü toplumsal yapıya eleştiriler yönelterek, mevcut problemleri vasatı dönüştürme peşinde koşar.

16. Yüzyıldan sonra Osmanlı devletinin toprak kaybetmeye başlaması, siyasi ve iktisadi kurumlarda görülmeye başlanan aksaklıklar, Osmanlıyı ıslahat yapmaya, kötü gidişi engellemeye itmişti. Bu süreçte, aydınların ülke sorunları üzerine düşünmeye başladığı, çözüm önerileri getirdiklerini görmekteyiz.

İkinci Meşrutiyetin ilk yıllarında bireyciliğin en güçlü savunucusu, Prens Sabahaddin ve *Teşebbüs-i Şahsi* ve *Adem-i Merkeziyetçi* grubun yanı sıra, Mehmet Cavid Bey'in başını çektiği *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* idi.

Prens Sabahaddin gibi toplumbilim ışığında soruna yaklaşanlar Le Play'i izleyerek *teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziet* görüşünü benimsiyor, Cavid Bey ve yandaşları ise klasik iktisattan esinlenerek devletin iktisadi yaşamın dışında kalmasını, her türlü kayıt ve engelin ortadan kaldırılmasını savunuyorlardı. Aslında her iki görüş de, değişik disiplinlerden kaynaklanmalarına karşın, liberal çağın bireyciliğini gündeme getiriyordu (Toprak, 1995:2).

Cavid Bey'e göre, toplumsal refah kişisel çıkar gözeten bireylerin çabalarıyla yükselir, *menfaat-i şahsiye* insanlara mutluluk yolunu açardı. Bu nedenle bireycilik her zaman toplumculuktan üstündür. Bireycilikten kaynaklanan liberal toplumda insan, sözleşme özgürlüğü, mübadele özgürlüğü, başkasının özgürlüğüyle sınırlı olmak koşuluyla hareket özgürlüğü, kısaca her türlü özgürlüğü bulacaktı (Cerrahoğlu, 1975'den akt. Toprak, 1995:II). Cavid Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye vasıtasıyla kendisini yenileyip düzlüğe çıkabileceğine inanıyordu. Sermaye, üretim için gerekli bir koşul olmanın yanı sıra emeğin varlığını sürdürmesi için de gerekli bir unsur idi.

Liberal düşünceye yakın duran çevreler, genel planda, *kapıkulu geleneğini* eleştiriyor, bireyciliğin çağdaş toplumun temel felsefesi olduğu, devlete karşı bireyin savunulması gerektiği üzerinde duruyorlardı. Bundan böyle birey girişimci kılınacak, *teşebbüs-i şahsi* Osmanlı toplumunun yaşam felsefesini oluşturacaktı (Toprak, 1995:2).

Ancak, 1908 Devrimi ile birlikte iktisadi düşün alanında yaygınlaşan *teşebbüs-i şahsi* görüşüne ilk eleştiriler de gelmeye başlamıştı. Bunlar arasında Meşrutiyet Kooperatistleri ilk sırada yer almaktaydı. Osmanlı toplumunun temel sorununu *faaliyetsizlikte, teşebbüssüzlükte* gören düşün çevreleri *teşebbüs-i şahsi*'yi diğer bir deyişle devletten arınmış, kişisel girişimciliğiyle topluma yön verebilecek Osmanlı bireyinin girişimci niteliklerini iyice körelttiğini savunuyor, meşrutiyet yönetimiyle birlikte "teşebbüs-i şahsi" için her türlü olanağın sağlanabileceğini ileri sürüyorlardı. *Teşebbüs-i şahsi*'yi ilk eleştiren düşünürlerden biri Mustafa Subhi'ydi. Toplumbilim ya da o günkü adıyla "içtimaiyat" la ilgilenen, bu arada C. Bougle'den *ilm-i İctimai Nedir?* başlığı altında bir çeviri yapan Mustafa Subhi, Fransız solidarizminden etkilenmiş, Charles Gide'in kooperatifçilik üzerine görüşlerini

benimsemişti. Mustafa Suphi geçmiş dönemlerin Osmanlılarda yalnız *teşebbüs-i şahsi*'yi değil, *teşebbüs-i içtimai*'yi de körelttiğine değiniyor, "kuva-i ferdiyemizle beraber, hele son zamanların tazyikatı altında kuva-i içtimaiyemizin de" harap olduğunu savunuyordu. Mustafa Subhi"ye göre, bir toplumda sermaye sınıfının küçük tasarruf sahiplerinin paralarını *teşebbüs-i şahsi* adı altında işletmeleri sonucu toplumsal denge bozulacaktı. Osmanlı toplumunda ancak çalışanların ve küçük üreticilerin *teşebbüs-i içtimai*'leriyle oluşturacakları kooperatifler (tesai cemiyetleri) servet ve gelir bölüşümünden doğacak çarpıklıkları giderebilirdi (Toprak, 1995:128)

1900'lü yılların başında Osmanlı siyasi ve toplumsal düşünce ortamında liberal kanat dışında asıl güçlü grubu devletçi/elitist düşünceleri savunan İttihat ve Terakki oluşturuyordu. Bu iki grup arasında zaman zaman ivmesi artıp azalan bir düşünsel mücadele yaşanmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği elitist-devletçi kutup ile Hürriyet ve ihtilaf partisinin temsil ettiği ve Prens Sabahattin düşüncesinin şekillendirdiği liberal kutup arasında köklü fikir ayrılıkları mevcuttu.

İttihatçıların ya da Jön Türklerin söylemi, genelde iktidar ve politika değişiklikleriyle sınırlıyken Prens Sabahattin çok daha köklere, derinlere inerek toplumsal reform peşinde olmuştur. Ona göre "memleket siyasi reformdan önce içtimai reforma muhtaçtır" (Tütengil, 1954:21). Prese göre toplumsal çözülmemizin temelinde ittihatçıların ileri sürdükleri gibi Abdülhamit istibdadı gibi yüzeysel bir neden yer almamaktadır. Sorunun asıl nedeni, toplumsal hayatta kişisel girişimciliğe dayalı bir yaşam tarzının, değer ve kültür kalıplarının yerleşmemiş olması ve katı bir merkeziliğin egemen olmasıdır (Köseihal, 1965: 13). Bu iki temel faktör etkisiz kılınmadığı ve yerine özel teşebbüse ve adem-i

merkeziyetçiliğe dayalı bir toplumsal ve siyasal düzen kurulmadığı takdirde çözülme mukadderdir.

Düşüncelerindeki Ana Doğrultular:

Sosyoloji ve Sosyal Bilimler

Prens Sabahattin, sosyolojinin Türkiye'ye girişinde ve tanınmasında Ziya Gökalp ile birlikte rol oynayan ikinci isimdir¹. Fransa'da Science Social'in görüşleri ile tanıştıktan sonra Le Play ve Demolins gibi sosyologların görüşleri ve yaklaşımlarını benimser ve onların bilimsel yaklaşımlarını toplum/toplumsal yapı analizlerinde kullanmaya çalışır. Bu yüzden olsa gerek Prens Sabahattin Le Play ekolünün ülkemizdeki temsilcisi olarak kabul görür.

İlk olarak sosyoloji ve sosyal bilim ayrımı yapan Prens Sabahattin, özellikle Spencer, Tarde ve Durkeim gibi sosyologların monografik çalışmalar yapmadan toplum hakkında geliştirdikleri düşüncelerin tutarsızlığına ve bu tutarsızlığın Le Play tarafından geliştirilen uygulamalı sosyoloji yöntemiyle giderileceğine dikkati çeker. Bunun yanı sıra Demolins tarafından yapılan kamucu ve bireyci toplum sınıflamalarının, diğer sosyolog/sosyal bilimciler tarafından geliştirilen toplum

¹ Türkiye'de sosyoloji tarihi çalışmalarında Comte-Durkheim çizgisinin temsilcisi olarak Ziya Gökalp, Le Play sosyolojisinin temsilcisi olarak da Prens Sabahattin zikredilir. Ancak Gökalp'in sosyolojisi genel bir tevaccühe mazhar olurken Prens Sabahattin sosyolojisi gereken ilgiyi görmez. Gökalp'le birlikte Durkheim sosyolojisi ön plana çıkararak üniversitelerde ve liselerde okutulur. Bu etki daha çok Gökalp'in iktidar kadrolarına yakınlığından kaynaklanır, bu kadroların dışında kalan Prens Sabahattin ve onun görüşlerine temel aldığı Le Play sosyolojisi ikinci planda yer alır. Prens Sabahattin ve Gökalp'in siyasal alandaki karşıtlıkları sosyoloji gündemimizde de karşılığını bulmuştur (bkz, Okan, 2006:164).

tipolojilerinden daha bilimsel ve kullanışlı olduğunu ileri sürer. Ona göre bu tipolojilerin mevcut toplumların hangisine daha uygun düştüğü, sosyal gelişmenin hangi yapıda ortaya çıktığı ve sosyal gelişme/kalkınmayı gerçekleştirmek için hangi toplumsal yapıya yönelmek gerektiğini anlamak açısından da işlevsel olduğunu dikkatlere sunar. Bunun önemi, yani sosyal gelişmenin yönünü bilmek, modernleşme sürecinde yapılacak olası reformlara ışık tutacak ve sorunların çözümünde doğru sentezlere kapı açabilecektir. Bu görüşler, Prens Sabahattin'in sosyolojiye yüklediği anlamın oldukça pragmatik olduğunu ve toplumsal sorunları anlama ve yol göstermede bir rehber, bir kilometre taşı olarak gördüğünü de ortaya koyar. Sosyoloji işlevsel, toplumsal sorunları anlama ve çözümler getirmede bir araç, toplumsal yapıyı çözümlenmede etkili teşhisler koymayı kolaylaştırıcı bir bilim olarak konumlandırılır. Bir başka ifadeyle sosyoloji, ona toplum mühendisliği yapma, sosyal evrim/ilerlemenin yönünü tayin etme olanağı verecektir. İlerleme ise hiç kuşkusuz, zamanın gerçek beklentilerine ve pratiklerine uymakla başarılabilir, bu ise, ancak sosyal evrimin yarattığı bireyci yapıya yönelmekle mümkün olacaktır (Sabahattin, 2002:12-21; Özyurt, 2014:96).

Prens Sabahattin, Le Play ve Demolins'in öncülüğünü yaptığı *particulariste* sosyoloji akımının kurucusu ve tanıtıcısı sayılır. Ona göre “hem toplumun, hem de devletin temelini bireyler oluşturur. Toplumu kuran ona anlam ve yaşama gücü kazandıran bireyler olduğu için işe bireyi ele alarak başlamak gerekir. Bireyin varlık nedeni, toplum içindeki yeri, görevleri, bireyler arasındaki karşılıklı davranışları, bireylerin birbirleri karşısındaki tutumlarını, sorumluluklarını araştırmak, açıklamak sosyolojinin görevidir. Birey toplum için değil, toplum birey için vardır. Devlet, bireylerin ortak bir başarısı olduğu için bireye yönelmeli ve onun varlık ilkelerine göre düzenlenmelidir. Devletin görevi bireyin mutluluğunu sağlamaktan başka bir şey olamaz. Bu sosyolojik yaklaşıma

göre toplum ve devlet ancak bireylerle açıklanabilir; devletten bireye değil bireyden devlete varılır. Birey devletin temel taşıdır..." (Çağla, 1994:32).

Prens'in yaklaşımında birey/topluma odaklanma esastır. Sosyolojik teorinin esasını oluşturan bu yaklaşım Prens'in devlet/toplum çözümlerinde daima önde gelir. Örneğin, kendisi dışındaki Jön Türklerin söylemi, çoğu kez iktidar/politika değişikliğiyle sınırlıyken Prens Sabahattin, topluma/sosyal yapıya odaklanmakta ve toplumsal reforma işaret etmektedir. (Tütengil, 1954:21; Çağla, 1994:31).

Prens Sabahattin'in sosyoloji sisteminin temeli, Fransız sosyoloğu Le Play tarafından kurulan Science Social'dir. Prens Sabahattin Le Play'den etkilenmiş, onun düşünce örgüsü, yöntemi ve sosyolojik ufkunun mirasçısı olarak kendi sosyolojisini bu temel üzerine inşa etmiştir. Bu sosyolojik yaklaşım daha sonraları Demolins, De Tourville ve Descamps tarafından geliştirilmiştir. Özellikle Demolins'in "*A quoi lient la superioite des Anglo-Saxons?*" (Anglosaksonların Üstünlüğü Neye Bağlıdır) adlı eseri Prens üzerinde özel bir etkiye sahiptir. Prens aynı zamanda Demolins'in yakın arkadaşısıdır ve alandaki araştırmaları maddi olarak da desteklemiştir. İbrahim Alaettin Gövsa'nın da ifade ettiği gibi, Prens'in, hem Demolins hem de Science Social'in öğretilerine kesin ve mutlak bir inancı vardır ve onun gözünde bu öğretiler mevcut tüm sosyoekonomik sorunlara çözüm getirecek sihirli formüllere sahiptir (Gövsa, 1946:332; Durukan, 2009:151).

Prens Sabahattin, *İlmi İctima* olarak adlandırdığı sosyal bilimlere getirdiği izahta şunları söyler: "Bir cemiyeti ıslah edebilmek için önce o cemiyetin içtimai bünyesini tanımalı. Bu bünye içerisindeki farkları belirlemeli. Bunu yapmadan ıslahat programları çizmeye kalkmak dümensiz bir gemiyle seyahate çıkmaya benzer. Bunu başarmanın –içtimai

bünyenin tanımlanması ve farklarının belirlenmesinin- tek yolu *İlmi İçtima*'dir" (Ülken, 2001:336).

İlmi içtima, toplumu ve ülke sorunlarını tanıma ve çözümler getirmenin yegâne yoludur. Ona göre, Türk milletinin topyekün kalkınması için, gelişigüzel ıslahat programlarının bir işe yaramayacağını, bunlardan önce toplum yapısının *ilm-i içtima=sosyal bilim*'e göre incelenmesi gerekir. Onun yöntemi tümevarıma dayanır. Sentez yapabilmenin yolu bir takım analizlerden geçer. Oysaki o güne kadar yapılan/yapılmaya devam eden ıslahat tasarıları ve düzenekleri, bilimsel çözümlene sonucu ortaya çıkarılan bileşimler (sentez) değil, sadece, günü kurtarmak için yapılan dogmatik ve yüzeysel bakış açılarını yansıtır (Bayraktar, 1996: 56-57).

Prens Sabahattin, sosyal sorunların anlaşılmasında gözlem tekniğinin işe yarayabileceğini ileri sürer. Bunun gerçekleşebilmesi için, uygulamalı araştırmalara ihtiyaç olduğundan söz eder. Toplumsal değişmeyi kavrayabilmek, toplumun ilerlemeci çizgide evrilmesinin önünü açabilmek, toplumsal değişmenin yönünü tayin edebilmek herşeyden önce yetkin sosyal araştırmaların varlığına ihtiyaç hissettirir.

Prens, Science Social'in monografi yöntemiyle varmış olduğu gerçekleri tüm toplumlar için geçerli doğrular olarak görür. Ancak Prens, monografi yöntemiyle Türkiye'nin sorunlarını inceleme yolunu tercih etmemiş, daha çok teorik düzeyde kalarak, teorik çalışmalarla toplumsal sorunların anlaşılması yolunda bir çaba içinde olmuştur (Sencer, 1965:23). Le Play'in uygulamalı sosyoloji ekolünü Türkiye'ye tanıtmaya rağmen hiç sahaya çıkmamış ve sosyolojik saha araştırmaları yapmamıştır. Bu realite, onun eleştirilen yönlerinin başında gelir (bkz. Keser, 2002; Hanioglu, 1985; Özyurt, 2014:96). Belki dönemin hızlı ve yoğun siyasi çalkantıları arasında buna fırsat bulamamış olması veyahutta siyasi bir elit

olarak verili pozisyonu, onun toplum kesimleriyle, bireylerle doğrudan ve yoğun sosyal bağlantılar, görüşmeler yapmasını olanaklı kılmamıştır. Zira sosyal araştırma yapmak, yatay, karşılıklı, interaktif bağlantılar kurmayı gerektiriyor. Prens, hanedandan gelen verili statüsü ile belki de geniş toplum kesimlerine karışabilme olanağını hiç bulamamıştı. Le Play gibi, bütün Avrupa ülkelerini dolaşarak birebir işçi aileleri ile görüşmek suretiyle yapmaya çalıştığı ve *Avrupa'da İşçi Aileleri* adını verdiği çalışmasına benzer bir çalışma gerçekleştirememiştir. Ancak şu da bir gerçektir ki, uygulamalı/saha araştırmaları yapmamış olsa da sosyolojinin esaslı bilgi edinme yolunun uygulamalı araştırmalardan geçtiğini, topluma inerek, toplumun nabzını tutarak toplumsal yapının ve sorunların anlaşılabilceğine ilk kez yüksek perdeden işaret eden ve bunu savunan yine kendisi olmuştur. Bu yönüyle Prens Sabahattin'in sosyolojik yaklaşımı ve yöntem anlayışı, bugüne kadar gelen ve hala revaçta olan bir yöntemsel eğilimi imlemesi açısından büyük önem taşır.

Prens'in sosyolojik yöntemi ve düşünsel perspektifi, görüldüğü üzere bir hayli kuramsaldır. Mardin, Prens'in bir sosyoloji tekniğini siyasal bir teori olarak, biraz da aceleyle sunmasının onun en belirgin zaafı olarak ifade eder. Zira Prens, *İlm-i İçtima*'nın iki önemli unsuru olan saha çalışmalarından uzak durur, monografilere de yönelmez. Demolins'i Descamps'a tercih eder, zira Descamps özellikle monografik çalışmalarıyla tanınmıştır. Niyazi Berkes de, tümüyle sosyolojik modeller üzerine kurulu kuramsal yargıları, Osmanlı gerçeğini, toplumsal ve tarihsel realiteleri izahta yetersiz kaldığını dile getirir (Mardin,1992; Hanioglu, 1985; Berkes, 1978; Durukan, 2009:152).

P.Sabahattin'in sosyolojik görüşleri, ülkemizde birçok takipçi bulmuştur. Bunlar arasında Mehmet Ali Şevki, Selahattin Demirkan, Tahsin Demiray, Nezahat Nurettin Ege vs. başta gelir. N.Ş. Kösemihal,

Z.F. Fındıkoğlu, C.O. Tütengil, C.Tanyol ve H.Z.Ülken de, Prens Sabahattin ve Science Social'in yöntem anlayışından etkilenmişlerdir. Ancak, Prens Sabahattin'in görüşlerinin en etkili ve samimi takipçisi, uygulamalı çalışmaları ve bu ekole bağlılığı ile bilinen Mehmet Ali Şevki olmuştur.

Prens, Science Social okulunun daha çok sınıflama ve sistemleri üzerinde durmuş, yöntem ve monografi araştırmalarını gözardı etmişken, Mehmet Ali Şevki Bey, okulun daha çok, yöntemi üzerinde durmuş, monografi anketleri ile ilgilenmiştir. Böylece Prens'in eksik bıraktığı analitik yönü tamamlamış, 1918 yılında monografi çalışmalarını yürütmek üzere "meslek-i İctimai" derneğini kurmuş ve aynı adla bir dergi çıkarmıştır. Ancak ülkedeki savaş ve istikrarsızlık yüzünden derginin düzenli çıkması mümkün olmamıştır. Şevki bey 1931 de Muallimler Derneği'nde çalışmalarına yeniden başlamış ve tüm aydınları monografi yönteminin önemi konusunda bilgilendirmeye çalışmıştır. Bir yandan da çevirilerle ülke insanlarına fikirlerini ulaştırmaya, mülkiyede okuyan genç idareci adaylarını konu hakkında bilgili kılmaya çaba göstermiştir (Köseihal, 1965).² Ayrıca, Science Social ekolünün yöntemini memleket gerçeğine uygulayarak ilk monografik incelemeyi yapmıştır (Kurna Köyü/İstanbul yakınlarında bir muhacir köyü ayrıca *Ortakçı Destanı* adlı incelemesi 1934).

² Mehmet Ali Şevki Bey, çalışmalarını üniversite kürsülerinde de devam ettirmeye çalışır. 1938-1940 yılları arasında İ.Ü. Ed. Fakültesinde verdiği derslerde Le Play ekolünü tanıtmaya imkânı bulmuştur. Zaten o zamandan beri Le Play'ın Deneysel Sosyolojisi, Edb. Fak. Sosyoloji kürsüsünde yerleşmiş bulunuyordu. Ayrıca öğrencilerle toplu olarak köylere gidiliyor, ekip halinde monografi incelemesi yapıyordu. Memleketin her yanında köyler hakkında monografiler yapmak ve arşivler kurmak, fikri "köy İşleri Bakanlığı'nın hazırladığı teşkilat kanununda da yer almış ancak, uygulanmadığını bugün de görüyoruz. Ne var ki toplumsal yapımızın bilimsel analizi ancak köylere, en küçük yerleşmelerin yerinde incelenmesi ile gerçeklik kazanabilir. Bu sayede doğru/yerinde idari ve politik kararlar almak mümkün olabilir (bkz. Köseihal, 1965).

Toplum Sınıflaması ve Osmanlı Toplumu

Prens Sabahattin (1965) Le Play'in öncülük ettiği Science Social ekolünün en özgün buluşu olarak, dünya toplumlarını *kamucu* ve *bireyci* diye ikili bir ayrıma tabi tutar. Kamucu toplumları, güney Amerika, Güney Avrupa, Afrika, Asya ve Türkiye olarak sınıflandırır, bireyci gruba ise İskandinavya, İngiltere ve ABD'yi dâhil eder. Bu iki tip toplumlardan bireyciler gelişen/kalkınan bir formu, kamucular ise, geride kalan, az gelişen bir formu temsil ederler.

Sabahattin'e göre, kamucu yapı, "kendine bağımlı olanları üretimden çok tüketime sürüklediği için, sosyal yetenek ve kişiliğin gelişmesine engel. Bu yüzden bireyi; aile, topluluk, parti ve hükümete yani kişileri birbirine bağlayarak dayanak noktalarını kendileri dışındaki insanlardan kurulu duruk bir toplum yaratır (P. Sabahattin, 1965:40).

Kamucu toplumlarda bireyler aile, devlet, cemaat vb. grupların semsiyesi altındadır. Bireyler kendi başlarına bir şey yapamazlar. Herkesin bir başkasına bağlı olduğu, bireylerinin bağımlı ve özgürlükten yoksun olduğu bir toplumda yaratıcılık, üretim artışı, yeni ve özgün buluşlara rastlanmaz. İnsanların davranışlarının toplumsal/kültürel değerlerle sıkı sıkıya kodlandığı/kısıtlandığı toplumda kişiler kendilerini yenileyerek üretecek gücü bulamazlar. Bir başka ifadeyle kamucu toplumlar güçsüz ve kabiliyetsiz toplumlardır.

Prens'e göre, toplumsal örgütlemesi bütüncü-kamucu olan toplumların yönetim biçimi ne olursa olsun, ister monarşi, ister mutlakiyet isterse cumhuriyet olsun, hâkim olan gerçek, siyasal zorbalık ve yoksulluklardır (Sencer, 1965: 23).

Prens'e göre bireyci yapı ise kamucu yapıdan birçok yönden daha üstündür. Maddi çalışmanın sığılığında doğan bireyci yapı teşebbüs-i

şahsi ile etkin üretim doğurarak sosyal yeteneğin tam bir şekilde gelişmesini arzular. Ve bütün yapılarda olduğu gibi kişiyi kişiye değil, özel mülkiyeti doğuran çetin ve etkin bir tarımla önce toprağa sonra da diğer üretim araçlarına bağlayarak dayanaklarını kendi kendinde bulan bağımsız ve üstün kişilerden kurulu bir etkin toplum yaratır" (P. Sabahattin, 1965:40).

Bireyci toplumlarda, birey kendisinden başka hiç bir güce dayanmaz, kişisel çaba ve girişkenliğe sahip, kendi kendine yeten bir anlayışla yetiştirilir. Kişisel girişkenlikle etkin bir üretim doğurarak sosyal yeteneğin tam bir teşekkülüne zemin hazırlar. Kişiyi kişiye değil, özel mülkiyeti doğuran etkin bir tarımla önce toprağa sonra da diğer üretim unsurlarına bağlayarak, bağımsız, yaratıcı, özgür ve girişken kişiliklere kapı aralar. Dolayısıyla bireyci toplum, kişisel başarı ve yükselme için gerekli vasatı kendiliğinden üretmiş olur. Bu yüzden toplumsal örgütlenmemiz kişisel yetenek ve başarıyı öne alıcı girişimci tipler üzerine kurulmalıdır.

Preense göre, toplumsal inkişaf için bireyci topluma geçmek elzemdir. Bunun için de bireysel hayatta; şimdi olduğu gibi aileye ve devlete muhtaç tüketici aydınlar, memurlar değil, kendine yeten, girişken, üretici insanlar yetiştirmek; genel hayatta da merkezçiliğe değil merkez dışıcılığa dayanan bir yönetim kurmak gerekir (Kösemişal, 1965: 16).

Prens, söz konusu yapısal değişim için işe mevcut toplumsal yapının tetkiki ile başlamak gerektiğini dile getirir. Bir başka ifade ile, işe Osmanlı toplum yapısının analizi ile başlar. Science Social'in bireyci/kamucu toplum dikotomisinde bir yerlere oturtmak istediği Osmanlı toplumu, bireyciliğin gelişmediği bir toplum idi. Kamucu toplum Osmanlıyı tanımlamada en uygun ayıraçtı.

Prens Osmanlı toplum yapısını irdelerken, cemaatçi yapılanmaya dikkatleri yöneltir. Ona göre, Osmanlı toplumunda birey; aile, akraba ve devlet gibi kurumlara bel bağlar, onların yardımı ile yaşamını sürdürür. Hayata ilişkin dayanakları onu kendi başına çalışmak, üretmek ve kendi ayakları üzerinde durmaktan alıkoyar. Bu durum onları, atalete, miskinliğe ve uyuşukluğa sevkeder. Bunun dışında toplum kültürünün değişimci/yenilikçi değerlerden uzak olması da girişimci güdülere sahip olma şansını ortadan kaldırır. Bundan dolayı toprakla uğraşanlar dışında Osmanlı insanı gözünü tek işveren olarak devlete dikmiştir. Devlet dairelerine kapaklanma arzusunun gerisinde konformist eğilimler yatar (bkz. Çağla, 1994).

Toplumsal düzlemde hâkim dayanışmacı/kamucu hususiyetler, aynı zamanda insanların başkalarına bel bağlamaları ve onlardan yardım beklemelerinin de ana nedenini oluşturur. Gelişme/kalkınma için ihtiyaç duyulan insan gücü bu yüzden tedarik edilemez. Çünkü insanlar daha fazla çalışma ve kendi adlarına mücadele edecekleri güdülerden yoksundurlar. Onlar dayanışmacı/ yardımlaşmacı bir toplumsal yaşama göre yetiştirilirler. Eğitim sistemi ve halk kültürü de kapitalist anlamda çalışmayı/başarıyı men eden değerleri ihtiva eder. Kanaatkârlık ve haline şükretmeyi öğütleyen toplum kültürü bireyin egosu için çalışıp didinmesini hoş karşılamaktan uzaktır.

Osmanlı toplumu hassas bir birey-toplum dengesine sahiptir. Bireyin varolma şartı, toplumun desteği ve ilgisidir. O ailenin, akraba çevresinin, hayır kurumlarının, vakıfların bir bütün olarak toplumun gözetim ve denetimi altındadır. Bu yüzden başkasına yük olma, külfet oluşturma konusunda eziklik duymaz, çabalarını üretime kanalize edemez. Toplum için yaşar ve toplum onun için çalışır. Osmanlı'nın cemaatvari yapılanması bireysel çaba ve üretimi devre dışı bırakır. Osmanlı iktisadi

düzeni de kapitalizmde olduğu gibi öznelerin birbirini yok etme mücadelesi şeklinde geçen kar marjını yükseltme sürecine cevaz vermez. Osmanlının iktisat sistemi toplumun değer, norm, inanç ve anlayışlarının bir tezahürüdür. İktisadi sömürü ve sınıflaşmaya meydan vermeyecek bir birey-toplum dengesi gözetir ve tüm toplumu bir tarağın dişleri kadar birbirine eşit kılmanın gayreti içindedir.

Osmanlı toplum yapılanması bu yüzden, kamuya dayalı, biz duygusunun hâkim olduğu, her şeyin devletten beklendiği, kişisel çabanın/girişkenliğin teşvik görmediği, yetki ve otoritenin merkezde toplandığı, mesleki işbölümü/uzmanlaşmanın az olduğu, insanların kendi adına çalışmak yerine devlete kapılandığı, tüketme hırsıyla dolu olduğu bir toplumdur.

Prens'e göre Osmanlı toplumunda fazlasıyla mevcut bulunan söz konusu olumsuzluklar, Avrupa ülkelerinin seviyesine ulaşmada engelleyici bariyerleri oluşturur. Bu yüzden Prens (1965), modernleşme ve ilerlemenin siyasal bir başkalaşımdan çok toplumsal bir başkalaşımın mümkün olacağına inanır. Dinimiz ve siyasi yapımız ilerleme ve gelişmeye engel değildir. Ancak toplumsal örgütlenmemiz ki bu bireyi/bireyciliği yadsıyan, hür teşebbüsü gereksiz/önemsiz addeden ve her şeyin hantal ve paraziter bir kurum haline gelen devlet tarafından yerine getirilmesi esasına dayalı kamucu toplum anlayışı, toplumsal buhranlarımızın baş müsebbibidir.

Prens, bütün sorunların kaynağı olarak gördüğü bu toplumsal vasatın mutlak surette dönüştürülmesi gerektiğini şart koşar ve bireyci toplumsal modele geçiş için iki yol önerir: Bunlardan birincisi, özel hayatta (ailede) Teşebbüs-i Şahsi öteki ise genel hayatta (yönetim alanında) Adem-i Merkeziyettir.

Prens'e göre, teşebbüs-i şahsi; bir cemiyeti teşkil eden fertlerin her birinin, hangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesine, cemaatine ve hükümete dayanacak yerde doğrudan doğruya kendisine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır (P. Sabahattin, 1965). Prens, Osmanlı da teşebbüs-i şahsi'nin olmadığını ve bunun büyük bir eksiklik olduğuna değinir. Ülkelerin hür, ileri ve müreffeh olmalarını fertlerinin girişimci, üretici ve bağımsız tutum ve tavırlara sahip olmalarına bağlar. Türk toplumunun ileri ve hür bir toplum olabilmesi için, eğitim sisteminin, kadın-erkek, mezhep ve cins ayrımı gözetmeksizin, fertlerin teşebbüs sahibi ve üretici bireyler olarak yetiştirilmesi gerekir (P.Sabahattin, 1327:106). Eğitim işlevini yerine getiren başta aile ve okul olmak üzere tüm kurumlara önemli görevler düşer. Aile, okul ve siyasal kurumların yeniden düzenlenmesi, *yeni birey ve toplumun oluşması için çaba sarfedilmesi* gereklilik arz eder.

Prens Sabahaddin, *adem-i merkeziyet*'i ise, Türk yönetim biçiminin ıslahı için gerekli görür. Ona göre, Adem-i merkeziyetçilik, toplumun tek bir merkezden değil, merkez dışı yerel idareler yoluyla yönetilmesi ve halkın bu yönetime doğrudan katılımını esas alan bir idaredir. Prens Adem-i Merkeziyeti savunmasındaki amacı, bunun bireysel girişimciliği ve yaratıcılığı geliştireceğine olan inancından kaynaklanır. Merkeziyetçi yönetimin sürmesi halinde girişimcilik ruhu hiç bir zaman ortaya çıkıp gelişme imkânı bulamayacak, ekonomik gelişme/kalkınma mümkün olmayacak ve sefalet kronik hale gelecektir³.

³ Şerif Mardin, adem-i merkeziyetin sihirli bir değnek gibi tüm sorunları halledeceği görüşüne karşı çıkar. O, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet tezinin iç mantığı yapısında bazı zaafırlar olduğunu savunur. Ona göre Prens Sabahattin'in tezi, Batı ülkelerindeki eğitim biçimi ve adem-i merkeziyetçi sistemin endüstriyel uygarlığı yaratmış bir insan tipi ortaya çıkardığıydı. Oysaki gerçekte endüstriyel gelişmeye paralel olarak merkeziyetçilik artmıştı. İngiltere'de bu süreç 1835'te, *Municipal Corporation act*'in geçmesiyle belirmiş, Amerika'da 1860'lardan sonra merkeziyetçilik kendini göstermeye

Osmanlı'da Meslekleşme ve Memurluk

Prens Sabahattin, Osmanlı toplumunu çözümlenmeye dönük yaklaşımında, meslekleşme olgusuna ve memurluğa büyük yer verir. Osmanlı'daki mesleki tabakalaşma ve hâkim mesleki pozisyon olarak memurluğa eleştirel yaklaşır. Toplumsal değişim/dönüşüm için mevcut mesleki yapılanmanın değişmesi gerektiğine dikkatleri çeker.

Bilindiği üzere, Osmanlıda mesleki farklılaşma ileri derecede gelişmiş değildi. Belli başlı mesleki alanlar olarak ziraat, ticaret, küçük imalat işleri, askerlik ve memuriyet gibi iş-uğraş kalemleri mevcut idi. Son dönem Osmanlı toplumunda ticaret ve zanaat da neredeyse gayrimüslimlere tevdi edilmişti. Devlete zabıt olmak kâtip olmak en fazla teveccüh edilen mesleklerin başında geliyordu.

Tanzimat ile birlikte hem siyasal iktidar nezdinde hem de toplumsal düzlemde memuriyet ayrıcalıklı ve üstün bir mesleki alan haline gelmişti. Bir mesleki kategori olarak memuriyetin öne çıkmasının yönetsel ve toplumsal kültürden kaynaklanan nedenleri vardı. Devletin merkezîyetçi yapılanması ve modernist politikalar, bürokrasinin gücünü ve yaygınlığını artırmıştı. İslahat programları geniş ve yaygın bir memurlar ordusuna ihtiyaç hissettiriyordu. Alınan siyasal kararları uygulayacak olanlar memurlar idi.

Modernist politikalar ve ıslahat hareketlerinin bir neticesi olarak bürokrasi ve memurluk yaygın ve üstün bir konuma yükseldi. Memuriyete büyük rağbet vardı ve memur prestiji zirvedeydi (bkz. Us, 1973; Heper, 1974). Davison, II.Mahmut dönemindeki söz konusu memuriyet arzusuna ilişkin şunları söyler: "Avrupa'ya aşinalık seviyeleri ne olursa olsun

başlamıştı. Bu bakımdan, Sabahattin Bey'in erişmek istediği gelişmişlik düzeyiyle adem-i merkezîyet arasında bir bağ yoktu (1992: 295).

memurların bazıları ehliyetli ve gayretli idiler. Fakat çoğunluk için bunu söylemek mümkün değildir. Çoğu, herkese yetmesi imkânsız olan arpalıklar peşindeydi. Tahminen İstanbul nüfusunun yarısı şu veya bu yolla devletin sırtından geçiniyordu. Gerek İstanbul'da gerekse diğer merkezi vilayetlerde memurların çoğunluğu Paşalara yakınlıkları sayesinde iyi bir konuma gelebileceklerini umuyorlardı. Üst düzey yöneticilerinin bekleme salonlarını dolduran akraba ve parazitlerden oluşan kalabalıklar, Osmanlı yönetiminin kayırmacılık, verimsizlik ve rüşvete yol açan felaketlerinden biri idi" (Davison, 1963; 34; Çelik, 1991:67).

Prens, memurların merkezi ve güçlü hale gelmelerini eleştirerek, bunun rasyonel ve işlevsel bir durum olmadığına dikkatleri çeker. Ona göre, memurların yüksek prestiji ve kutsiyet atfedilen konumları, memurlar sınıfının yönetimde ve toplumsal hayattaki tahakkümünden kaynaklanır. Osmanlının son döneminde esas problem II. Abdulhamit'in istibdadı değil, aksine memurların devlete olan ekonomik faturalarıdır. "İstibdadı uygulayanlar memurlardı ve onlar da midelerinden saraya bağlıydılar. Bu yönü ile bakıldığında memuriyetin aslında insanın elini kolunu bağlayan, hatta zaman zaman şahsiyetinden feragat etmeye mecbur bırakan bir geçim kaynağı olduğu sonucu da çıkarılabilir" (Çelik, 1991:68). Memurların geçimleri hükümet kapısına bağlı olduğundan, hükümetten gelecek her emre uyma eğilimi gösterirler (Mardin, 1992:293).

Osmanlıda, tarım, sanat ve ticaret ortamlarını girişkenlikleriyle düzenleyip genişletecek kimselerin, yönetim alanına geçmekte olmaları (P. Sabahattin, 1965:52) devletin kutsiyeti ve prestijiyle ilişkili olduğu kadar, devlet dışı istihdam alanlarının azlığı ya da zayıflığıyla da ilişkilidir.

Bir bakıma devlet tek işveren gibi algılanmakta ve bu durum memuriyete olan ilgiyi artırmaktadır.

Memuriyete olan ilginin bürokrasi/devlet dışı nedenlerinin başında, toplumsal kültürümüz, hakim yaşama ve düşünme kalıplarımız gelmektedir. Osmanlıdaki durgun ve atıl hayat anlayışı (bkz. Ülgener, 1981), rahat ve güvenli bir uğraş olarak insanımızı memuriyete çekmiştir. Prens'e göre, "gerek köylü ve gerek kentli ailelerimiz çocuklarını bağımsız bir hayata hazırlamıyor, onlara özel çalışma ve girişkenliklerine dayanarak yaşama ve yükselme gücü veremiyor, tersine onlarda hayat güçlüklerini çözmek için hep bir dayanak arama eğilimi meydana getiriyor" (1965:48). Bu yüzden, genelde resmi görevler özelde memurluk mesleği, ticaret, esnafılık, zanaatkârlık ve üreticilik gibi mesleklerin hep önüne geçiyor.

Yine Prens Sabahattin, toplumsal düzlemde himayeci beklentiler ve arzuların bürokrasinin rasyonel işleyişini imkânsız kıldığına işaret eder. Ona göre, "lüzumundan yüz kat fazla memur olan bir hükümette vazife almak için tek çare liyakat değil, fakat himayedir. Demek ki daha cemiyete birinci adımı atarken başkalarının himayelerine sığınıyoruz. Şahsi haysiyetimizden bu ilk fedakârlığı yaptıktan sonra da kayırıldığımız yerde ilerleyebilmek için yine himayeye muhtacız. Kayırılmaktan başka bir terakki vasıtası olmayan bir genç kuvvetli bir şahsiyete sahip olabilir mi? Elbette olamaz..." (Ege, 1977:166). Dolayısıyla himayeci, dayanışmacı, kayırılmacı kültürel kalıplar, memuriyete temayül yaratarak, hem devlet çarkı içinde hem de toplumsal alanda teşebbüsçülük karşıtı sosyal ve psikolojik tutumlara zemin hazırlamakta.

Prens, bürokraside geçerli ahlaki ölçüler ile toplumsal kültürde var olan atıl/ durgun yaşama üslubunun bir bütün olarak memuriyen bir toplum ortaya çıkardığı kanısındadır. Osmanlıdaki güçlü ve kadim merkezîyetçi

bürokrasi kültürü, memur zihninin inşasında önemli bir paya sahiptir. Bürokrasiye egemen kural, ilke ve ahlaki ölçülerin topluma nüfuz etmekte, toplumda karşılık bulmakta, böylelikle, kamucu kafa yapısı devlet dışı alanda da çoğalma eğilimi göstermektedir (Aytaç, 2006). Bir başka ifade ile, memur zihniyeti ya da düşünme kalıpları -ki son dönem itibariyle işlevsizlik ve yozlaşma içeren- toplumsal alanı dönüştürmede etkili bir rol oynamaktadır. Yönetimsel kültürden kaynaklanan hususiyetler, örneğin, merkezîyetçilik, mevzuatçılık, kırtasiyecilik, rutinlik, sabitlik, itaatkarlık, konformizm, kayırmacılık, rüşvet-yolsuzluk vs. yönetimsel alanı deforme ettiği gibi, toplumda da benzer patolojilere sebebiyet vermektedir. Memuriyette yaşanan işlevsizlik ve ahlaki çürüme, toplumda da yozlaşma ve çözülmeye kapı aralamakta, hatta ekonomi, hukuk, din, eğitim, üretim, adalet, asayiş ve insani ilişkilerde genel bir ahlaki zaafiyet göze çarpmaktadır.

Prens memurların yönetim alanında ve toplumsal düzlemde yarattığı tahribatı Osmanlıyı çöküşe götüren sebeplerden biri olarak görür. Bu yüzden memurların ve memur mantalitesinin etkili bir sorgulamasını yapar. Memurların gücünü azaltmayı ve memur sınıfını çökertmeyi, kamucu yapıdan bireyci yapıya geçişin önemli bir adımı olarak görür. Ona göre yüzyıllar boyunca İmparatorluğun en yetenekli kadroları kamucu kafa yapısının etkisiyle devlete memur olmayı tercih etmişler, bu sayede varolan sistem kendini başarılı biçimde tekrar üretmiştir (Durukan, 2009:152-3).

Prens, bu yüzden memuriyeti sakıncalı ve memur zihniyetini toplumsal geriliğimizin müsebbibi olarak görür. Hatta jön Türklerden bir adım daha ileriye giderek memurluğa karşı hepten cephe alır. Memurları, asalak, sömürücü, tembel, miskin, kendi çıkarını düşünen, sorumluluk sahibi olmayan, statükocu, yenilikten hoşlanmayan, verili yapıyı sürdürme

adına faydalı görüşlere karşı olan, ülkenin gelişmesinin önünde bir engel olarak görür. Bundan daha kötüsü memurların kendi bilinç yapılarını topluma yayarak kendi mantaliteyi yönünde toplumu reorganize ettiklerini savunur (bkz, Aytaç, 2006).

Prens Sabahattin yanında, Murat bey de Yıldız bürokrasisini asalak ve sömürücü bir mekanizma olarak eleştirmiştir. Yine Ahmet Rıza Bey de devlet işlerinin uzman kişiler tarafından yerine getirilmesini ve Osmanlı memur sisteminin gözden geçirilmesini talep eder. Ancak Osmanlı bürokrasisine ve bu bürokrasiden geçimini sağlayan memur kitlesini tümüyle dışlayıcı ve memuriyeti zararlı bir uğraşı olarak göstermek oldukça radikal bir eleştiri niteliği taşıyordu. Bu aynı zamanda devletin örgütlenme biçimine karşı yöneltilen en büyük eleştiri olma özelliğine de sahipti. Osmanlı yönetim örgütlenmesinin temelini oluşturan bürokrasi, etki ve yaygınlık bakımından toplumu çepeçevre kuşatan bir ağ gibidir. Bu ağın alanını daraltmak ve memurlara yeni ve çok yönlü görevler yüklemek, sistemin optimal işleyişi için elzemdi. Jön Türklerin görüşleri, Osmanlı toplum düzenine yönelik köklü eleştiriler içermekle birlikte bu yapıyı yeniden yapılandıracak kapsamlı alternatifler sunmaktan uzaktı (bkz. Mardin, 1990).

Prens Sabahattin'in memurlarla ilgili görüşleri aslında *communaux* Osmanlı toplumu için çok farklı ve radikal bir toplum tahlil reçetesi idi. Osmanlı yönetsel düzeninin belkemiğini oluşturan memur sınıfına hepten savaş açmıştı ve bu sınıfın taşıdığı moral ölçülerin toplumsal kültür için olumsuzlayıcı tesirler içerdiğine işaret ediyordu. Prens attığı neşter, bir bakıma sadece Fatih'ten bu yana Osmanlı bürokrasisini değil, bin yıllık Türkiye tarihinde yönetim anlayışının değiştirilmesini gerektiren örtülü cerahati temizlemeye yönelik idi. Sabahattin Bey, zamanlamayı doğru yapmamıştı, ama itiraf etmek gerekir

ki, Türk bürokratik muhafazakârlığını ya da "hikmet-i hükümet" fedailerini fena sorgulamış idi. Sabahattin'e göre memurlar sultası da demek olan bürokrasiyi sınırsız bir güce ulaştıran esaslı neden, bireyin ve sosyal kurumların yetersizliği idi (Bayraktar, 1996:60).

Prens Sabahattin'in memurlara ve onların temsil ettiği bürokratik sisteme dönük eleştirileri, yöneten sınıfın hoşuna gitmeyecekti. Çünkü onlar, verili konumlarını kaybetmek istemiyorlardı ve sahip oldukları güç ve prestijin devamından yanaydılar. Cari düzenin bahsettiği nimetlerden feragat ederek kapitalist ülkelerdeki yaşamak için sürekli mücadele içinde olan insanlar konumuna düşmemek için bürokrasinin iktidarını onaylıyor ve resmi devletin kapıkulu olma ayrıcalığını sürdürmek istiyorlardı.

Birey, Bireycilik ve Girişimcilik Olanakları

Prens Sabahattin, bireyi, bireyciliği ve toplumsal kesimlerin/sınıfların tıpkı Batı'da olduğu gibi ön planda ve öncü birer aktör olarak toplumsal/siyasal gidişatı belirlemesi gereğine inanır. O bireyin yapabileceklerine, bu potansiyelin mevcutiyetine olan inancıyla bireycilik felsefesinin ete kemiğe büründüğü bir toplumsal vasat oluşturma peşinde koşar.

Bu bağlamda Prens Sabahattin'in sosyolojisinde fert, geniş bir hürriyet alanına sahiptir. Aktif bir vatandaş olan fert, bir bakıma sosyal yapının mimarıdır. Değiştirici, yenilikçi, yerleşik kalıpların üzerinde hareket eden bir aktördür. Bu aktörlerden oluşan toplum ilerleme ve kalkınma için gerekli koşulları haiz demektir. Batılı toplumlar bu açıdan avantajlıdırlar. Zira Batı toplum ve ekonomilerinin temelinde bireycilik, özel teşebbüs, liberalizm, parlamentarizm ve kapitalizm vardır. Bu toplumlarda rejimi, iktisadi sınıfların çıkarları belirler. Özellikle

girişimcilik ve rekabetçilik önemli rol oynar. Bizde yani Osmanlı'da ise tam tersi eğilimler örneğin, devlet ya da toplumsal güçler bireyin özgürlük ve girişim ruhunu köreltirler (bkz. Berkes, 1978:390-1). Özel mülkiyete konulan kısıtlamalarla sermaye birikimi olanaksız hale getirilir. Eğitim, hukuk, bürokrasi, siyaset, kültür/değerler vs. topyekûn birey'in öne çıkması ve sermaye oluşumunu ketleyici fonksiyon görürler.

Bundan dolayıdır ki, toplum içinde statü sahibi olmak, yükselmek, zengin/varlıklı biri olmak, doğal olarak devlete kapılanmayı, devlette vazife edinmeyi gerektirir. Bu realite, Osmanlıyı bir kamu devleti haline getirmiş ve devlet kazanç temin edilen en güçlü aygıt olarak belirlemiştir (Özlem, 2004:459). Bu durum, ne yazık ki, insanları, pasif ve atıl bir haleti ruhiye içerisine hapsedmeye yaramış, girişimcilik ruhunun inkişafını engellemiştir.

Bu yüzden Prens Osmanlı'da bireycilik ya da girişimcilik için gerekli toplumsal/siyasal iklimin mevcut olmadığı kanaatindedir. Batılı anlamda liberalizmin kök salmasının önünde devasa toplumsal bariyerler vardır. Onun penceresinden bakıldığında Osmanlı devleti, merkeziyetçi temelde örgütlenmiş, sınıfsal ayrışmayı önleyici kamusal mülkiyete dayalı bir toplumdur. Bu sayede sınıfsal farklılaşma belirmemiş, yalnızca yönetici sınıf gücünü ve otoritesini koruyabilmiştir. Osmanlıda bu yüzden daha çok devlet ekseninde ortaya çıkan meslekler ve mesleki kategoriler öne çıkmıştır. Örneğin, askerlik, hükümet yöneticiliği, dini hizmet memurlukları ve toprakla uğraşmak gibi kategoriler mevcuttu. Prens Sabahattin, söz konusu meslekleşme olgusuna, toplumdaki sınıfsal piramidin tek yönlü işleyişine ve üretimden çok hizmet eksenindeki yapılanışına karşı çıkmıştı. Bu toplumda halkın/bireyin gizil güçleri ve dinamizmini harekete geçirici bir vasat oluşmamakta, devlet hiç de üstüne düşmeyen görevlerle bünyesini genişletmek durumunda kalmaktadır.

Resmi görevler, üretim işlerinden üstün tutulmakta, ticaret ve endüstriyel faaliyetler rağbet görmemektedir. Bu tür faaliyetlerle uğraşmak itibar celbetmeyen işlerden sayıldığından daha çok azınlık gruplar tarafından icra edilmektedir.

Bunun dışında yabancıların kapitülasyonlar sayesinde bazı ekonomik haklar elde etmeleri, ekonomik çabaların başarısızlığa uğramasına ve girişkenliğe dayalı ticaret ve endüstri imkânlarını ortadan kaldırmıştır (Sencer, 1965:29). Tarım ve sınırlı endüstriyel faaliyet üzerinde katı bir devletçilik anlayışının egemen olması da, bürokrasiyi artırarak, işlerin uzamasına ve formalistik duvarlarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Devletçilik ve aşırı merkezilik ekseninde yapılanan toplumsal formasyon, Prens Sabahattin'in siyasal toplum tasarımlarına taban tabana zıttı. Prens Sabahattin'in Osmanlı toplumunu bireyci, özel girişimci ve adem-i merkezizetçi temelde dönüştürme çabaları, İmparatorluğun toplumsal koşulları ve tarihsel tecrübelerle tezat teşkil ediyordu.

Batıda kapitalist toplumun gelişim sürecine bakıldığında sınıfsal mücadelelerin başat bir yere sahip olduğu görülür. Ekonomik bakımdan güçlenmekle birlikte, toplumsal hiyerarşide üstün ve ayrıcalıklı bir yere sahip olan aristokratlara karşı mücadele eden burjuva sınıfı, toplumsal/siyasal iktidarı ele geçirmek ve kendi değerleri etrafında toplumsal sürecin akışını sağlamak adına, eşitlik, özgürlük, insan hakları vb. değerler etrafında çaba göstermiştir. Bu yolla demokratik ve laik kurumlar ortaya çıkmış, özel mülkiyet ve kişisel girişkenliğin önündeki engeller kaldırılmış ve toplumsal kesimler ilerlemenin/kalkınmanın motor gücü haline gelmişlerdir. Oysa Osmanlı toplumunda, bu yönde mücadeleyi ateşleyen bir sınıfın bulunmayışı, bireyin güçsüzlüğü, toplumsal kesimlerin örgütsüzlüğü ve devlet iktidarının sürekliliğini önceleyen

toplumsal algının mevcut olması, Batının yaşadığı süreci Osmanlı toplumunun yaşama imkânından mahrum bırakmıştır.

Prens, Osmanlı toplumunda özel toprak mülkiyetinin olmayışını da büyük bir eksiklik olarak görüyor ve mülk sahibi olmanın kişinin çalışma/üretim azmini artıracacağı, sosyal ve iktisadi hayata dinamizm getireceğine inanıyordu. Osmanlıda toprak mülkiyeti devlete, topraktan tasarruf hakkı reyaya verilmişti. Halk, toprağı vergi karşılığı kullanma, ekip biçme hakkına sahipti. Prens, Osmanlı toprak rejimini, özel mülkiyete izin vermediğı için eleştirir ve toplumsal değışme için toprak üzerinde özel mülkiyetin mevcut olmasını savunur. Osmanlıda tarımın kapalı ve kendi kendine yeterli bir nitelik arzettiğı ve ticari bir anlayışa hizmet etmediğini ifade eder. Üretimin artması ve sosyal refahın tesisi için *ortak mülkiyetten özel mülkiyete* mutlak surette geçilmelidir (Prens,1965:52-54). Bu yüzden, tımar sistemine karşı çıkar ve özel mülkiyete dayalı kapitalist sistemin gereğini savunur (Erkul, 1982: 123).

Netice olarak, Prens Sabahattin "iktisadi, toplumsal, siyasi, idari alanlarda özel girişimcilik ruhuna sahip bireyler arzular. Ona göre bu bireylerden oluşan toplum bağılıktan kurtulur. Sermaye birikimi verimliliğı ve üretimi artırır. Müteşebbis ruhlu insanların yetişmesi için, bürokrasinin kaldırılması, burjuva sınıfının oluşturulması, mülkiyetin özelleştirilmesinin gereğini savunur" (Sılan, 1991:29). Ancak bu yolla Osmanlı toplumsal örgütlenmesi yeniden yapılandırılabilir ve gelişme/ilerleme için gerekli önkoşullar sağlanmış olur.

Toplumsal Yapı, Değışme ve Modernleşme

Prens Sabahattin'in düşüncesinde toplumsal yapı ve değışme kavramları özel bir yere sahiptir. Onun düşüncesinin özünü bütün

sorunların kaynağı olarak gördüğü toplumsal yapı ve bunu ihya etmenin yolu olarak formüle ettiği köklü bir değişim sürecinin yaşanması oluşturur. Bütün çabaları ve düşünsel sancılarının odaklandığı ana nirengi noktası, köklü yapısal/işlevsel değişmelerin nasıl gerçekleştirileceği hususudur.

Prens Osmanlı Devleti'ndeki dezavantajlı hali, mevcut toplumsal yapıya bağladığından bu yapının değişimini öngörür. Mevcut toplumsal yapı ve merkezi yönetim anlayışı karşısındaki çözümü ise, bütüncü yapının ve merkezi yönetim anlayışının terk edilmesi, bireyci toplumsal yapı ile adem-i merkezîyetçi bir yönetim anlayışının hayata geçirilmesi esasına dayanır. Toplumsal hususiyetler coğrafi koşulların sonucu olduğunda bu iş ilk etapta imkansız gibi görünse de, bu handikap *ilm-i içtima* sayesinde aşılabilecek ve toplumu değiştirmede önemli bir avantaj olarak belirecektir (Erkul,1982:120).

Toplumsal yapı reorganize olmadan yönetim biçiminin değiştirilmesi bir işe yaramayacak, mevcut sorunlar çözülemeyecektir. Örneğin, meşruti yönetim biçimi İspanya'da, İngiltere'de, Amerika Birleşik Devletlerinde ve Amerika kıtasının Orta ve Güney'indeki devletlerde de var ve bu ülkeler cumhuriyetle yönetiliyor. Oysa bu devletler arasında keskin yapısal farklılıklar bulunur. Bu farklılıklar sosyal/kültürel yapılardaki ayrılıklardan ileri gelir. İdari hayatı özel hayata üstün tutan bütüncü yapılarda yönetim şekli meşrutiyet ya da cumhuriyet olsun sonuç değişmez, siyasi baskı, tahakküm, eşitsizlik ve yoksulluklar varlığını korur. Bu yüzden yönetim biçimi ya da yasalar değişse de gerçek bağımsızlığa kavuşulamaz. İdari alanda yapılacak reformlar yüzeysel ve sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Ülkenin kurtuluşu, Tanzimat ve ıslahat hareketleri ya da meşrutiyetle değil toplumsal yapının radikal ölçekte değişmesiyle mümkün olur.

Toplumsal yapının değişmesi, kuşkusuz kamucu yapıdan bireyci/girişimci bir yapıya doğru olacaktır. Bireyci topluma geçmenin en temel yolu eğitimden geçer. Toplumlar ancak, eğitim yolu ile değişebilir. Kamucu toplumun eğitim anlayışı terkedilerek, bireyciliği, hür teşebbüsü, bireyin kendi ayakları üzerinde durmasını sağlayıcı kişisel hürriyetin tesis edilmesini motive edici ve bireyci değerleri kazandırıcı eğitim sistemine geçilmelidir. Prens bu konuda şunları söyler: "Bireyci yapıya geçmek ilkece eğitim sorunudur. Her hangi bir toplumda eğitim yapan ve onu düzenleyen ailedir. Bu yüzden ulusal eğitimi, tüketim, girişim ve bağımsızlığa yönelmek için biricik yol, bireyci aileleri koruma gücünde olan kız ve erkek yetiştirmektir"(P.Sabahattin, 1965:63).

Prens Sabahattin Tanzimat'tan bu yana köklü değişimler yaşanmasına ve Türk ıslahatçılarının her geçen gün sayıları artmasına rağmen, ülkede modernleşme teşebbüslerinin istenilen başarıyı gösteremediğini dile getirir. Kendince bunun nedenini, meseleye sathi/yüzeysel yaklaşılmasında görür. Türkiye'nin geri kalması ya da modernleşmemesini sadece hürriyet, meşrutiyet, maarif, ahlak ve batılılaşmak gibi kavramlarla izah etmeye çalışmanın sorunu doğru koymamak olduğu gibi çözümü de yanlış okumak anlamına geleceğinin altını çizer (Bayraktar, 1996:55).

Prens'in toplumsal değişme anlayışının odağında birey yer alır. Bireyin değişmesi ile toplumun en küçük birimi olan aile de değişim süreci içine girerek fonksiyonel açıdan farklılaşacak ve ailenin dönüşümü toplumu yapısal ve fonksiyonel bakımdan yeniden yapılanma sürecine itecektir. Toplumdaki değişim siyasal iktidar değişikliği ile değil tabanda meydana gelecek değişimlerin tavana yansımaları ile yani doğal bir süreç dahilinde gerçekleşecektir. Değişim tepeden inme yöntemlerle değil, insan faktörünün öncülük üstlendiği, girişimci insan tipinin üretilmesi ile

spontan şekilde gerçekleşecektir.

Prens (1965) modernleşmek için sadece, Batının bilim ve teknik gelişmelerini almayı yeterli görenlere karşı çıkar ve yalnızca biçimsel uygarlık ürünlerini transfer etmekle hiç bir zaman Batı formunda bir ülke olamayacağımızı dile getirir. Ona göre Batıdaki gelişmelerin temelinde yer alan bireyci yapılanmayı kendi toplumsal koşullarımız içinde üretmediğimiz takdirde bilimsel ve teknik araçların transferi bütüncü yapıya hükmedenlerin elinde tahakküm ve denetim sağlayıcı bir araç fonksiyonu görür. Bu nedenle devlet ve benzeri bütüncü kurumların kontrol ve gözetimi dışında hareket alanı bulan bireyci insan ve toplum tipinin tesis edilmesi şarttır⁴.

Ne var ki, Prens'in tüm bu görüşlerinde işaret ettiği değişimin araçları ve nasıl gerçekleşeceği hususu yeterince açık değildir. Onun önerdiği şey, kız ve erkek çocukların girişimci özellikler kazandırmaya dönük olarak bireyci bir mantıkla eğitilmesidir. Ancak kendisi sürekli olarak siyasi bir iktidar istemediğini vurguladığından, bu amaca yönelik bir sivil toplum hareketi de örgütlediğinden bu düşüncesinin nasıl gerçekleştirileceği hayli belirsizdir (Durukan, 2009:152). Bundan başka, toplumsal yapılanmaya dair bir sorunun sadece eğitim üzerinden çözümlü çözülemeyeceği de tartışmaya açık bir husustur.

⁴ Benzer bir düşünceyi devrin önemli simalarından biri olan Abdullah Cevdet de dile getirmektedir. O da, Prens gibi bazı radikal değişikliklerin mutlak surette yaşanması taraftarıdır. Her ikisi de temel eğitimin tamamen Batılı bir eğitim olmasını isterler. Osmanlı'nın ancak yeni bir insan tipinin yaratılmasıyla kalkınabileceğini ikisi de yüksek perdeden dile getirir. Aralarındaki fark Abdullah Cevdet'in düşüncesinde önemli bir rol oynadığını anladığımız tesanütçü akımın *toplum menfaatleri* gibi soyut bir kavrama oldukça geniş bir yer vermesi, buna karşılık Sabahattin Bey'in düşüncesinde bireyin gelişme yeteneği üzerinde durulmuş olmasıdır (bkz.Mardin, 1992: 296).

Toplumsal Değişme, Eğitim ve Aydınlar

Prens sözünü ettiği yapısal değişme, her şeyden önce bir eğitim sorunudur. Toplumsal sürecin bireyci temelde reorganizasyonu için eğitim kurumuna büyük görevler düşer. Gerek formel gerekse enformel eğitim sürecinin bireyci, ferde kendi ayağı üzerinde kalmayı öğreten değerleri benimsetmesi gerekliliktir. Küçük yaştan itibaren bu değerler benimsetilmek suretiyle toplum bireyci bir boyut kazanabilir. Eğitim sistemi, memur namzeti tipler yerine girişken, üretici tiplerin yetiştirilmesi esasına dayanmalıdır.

Eğitim işlevini yerine getiren aile ve okul gibi kurumlar kişiyi, gözüpek, atılgan, cesur, girişken, üretken vb. değerlere sahip şekilde yetiştirmelidir. Hatta bu konuda bir adım daha ileri giderek ferdiyetçi okullar açılmasını ve İngiliz okullarından ehliyetli, *işinin eri eğitimci aileler* getirilmek suretiyle, girişimci kültür geleneğinin oluşturulmasını salık verir. Prens, adem-i merkezîyetçiliğin eğitim sahasında da uygulanmasını savunur ve eğitimin yerelleşmek suretiyle merkezci yönlendirmelerden uzak tutulmasının gereğine işaret eder (Güngör, 1991:158).

Eğitim sistemi genel anlamda merkez dışılığa özel hayatta da bireyci aileler kurmağa yetenekli bireyler yetiştirmelidir. Prens bireyci insan tipinin üretilmesinde Anglosakson ülkelerde işlevsel olan eğitim modelinin işe yarayabileceğini düşünür. Çünkü bu ülkelerin eğitim sistemleri bireyci tipler yetiştirecek değer ve ilkeleri benimsetmeye yönelik olarak düzenlenmiştir. Prens sözünü ettiği bireyci eğitim, "gözlem ve deneye dayanan, uygulamaya ve katılmaya yönelik bir sistem" olarak bugün bile eksikliği hissedilen bir şeydir.

Prens Sabahattin, eğitimin sorunlarına ilişkin saptamalarında eleştirel ve sorgulayıcı bir yol izler. Eğitim sisteminin ezberciliğe

dayandığını, kural öğrenmekle nasıl ki dil öğrenilemezse, kuramsal dersler ile de fen öğretiminin yapılamayacağını dile getirir. Türkiye’de aile ve okulun öğrencilere verdiği eğitimin onlarda girişimcilik ve bağımsızlık düşüncesi geliştirmek yerine, sadece görenek ve esaret anlayışına yatkınlık yarattığını ileri sürer. Birey bağımsız kişilikli, eğitim-öğretim sürecini değiştirebilecek bir donanıma sahip olacakken, yalnızca öğrendiği konuların ya da olayların etkisi altına girer. Bir bakıma, eğitim sistemimiz memuriyete teşne kişilikler ve toplumsal kültür yaratmış olur (Bayraktar, 1996: 57).

Fındıkoğlu da, Prens’in bu konudaki görüşlerinden hareketle eğitim sahasındaki merkezîyetçilikten yakınlıkla bunun hür teşebbüsçü bireyler yetiştirilmesinde engel teşkil ettiğini ileri sürer. O, "her şeyin devlet ve hükümetten beklendiği ve buna çok kötü surette alışıldığı, bu yüzden hür meslek teşekküllerinin istendiği kadar alaka görmediği" (Fındıkoğlu, 1954:15; Güngör, 1991:158) kanaatindedir. Fındıkoğlu, 1948'deki bir yazısında, eğitimin adem-i merkezîyetçi temelde inşasının gereğinden söz eder. Ona göre, "ilkokulların memur ve kalem efendisi hedeflerine uygun yetiştirdiği çocuklar, artık hayata hazırlayan okullarda 'iktisadi havza adamı' ve şahsi teşebbüs sahibi olarak yetiştirilmelidirler. Bunun için ülkeyi belli başlı maarif bölgelerine ayırmak, her bölgenin ekonomik ve sosyal özelliklerini inceleyerek yetiştirilen öğrenci ile hayat arasında sıkı bir ilişki bulunduğu esastan yürümek gerekir" (Güngör, 1991, s.158).

Prens gibi Fındıkoğlu’da mevcut eğitim anlayışının bizi düzlüğe çıkaracak bir potansiyel içermediği, eğitimin ve yönetimin merkezîleşerek yerel sorunlara duyarlı, bireyci, aktif, teşebbüs ruhuna sahip kişilikler yetiştirme maksadına yönelik yapılanmasının gereğine işaret eder.

Prens üzerinde durduğu noktalardan biri de toplumsal değişme için aydınlara önemli roller düştüğü hususudur. Ona göre, Osmanlı toplumunda aydınlar bağımlı pozisyonadırlar, devletten maaş aldıkları için değişimci, yenilikçi, öncü bir sınıf olarak varolamıyorlar. Memur aydınların değişimin öncü gücü olmalarının mümkünatı yoktur. Memuriyet, düşünme/usavurma melekesini dönüştürerek, devletçi zihniyet kalıplarının yerleşmesini sağladığından, devletçi refleks dışında hareket kabiliyetine sahip bir aydın zümresine ihtiyaç vardı. Zira bağımsız aydınlar ancak topluma yön verebilir, değişimin motorize gücünü oluşturabilirler. Bu aydın tipi, özgür, özerk, devlet kapısını arzulamayan, üretici, katılımcı ve kendi ayağı üzerinde duran bir kişilikte olmalıdır.

Ne var ki, Osmanlı aydınları, kolayca elde ettikleri mevki/makamları kaybetme korkusu ve devletin rantına konmanın verdiği konformizm tutkusunu ile, statükonun şaşmaz savunucusu idiler. Onlar tipik memur zihniyetine sahiplerdi ve kamunun imkânlarından yararlanmak adına insani/erdemsel duyarlılıklarını yitirmişlerdi. Statükoya kan taşımaktalar, radikal dönüşümlerin gerçekleşmesi yolunda çaba sarfetmek yerine kurulu düzenin yeniden üretimini sağlayıcı fonksiyonlar icra etmektedirler. Devlet dışında işverenin olmaması da aydınların geçimleri için gözlerini devlet kapısına dikmelerine yol açmıştır. Devlet bürokrasisinde vazife alan aydınların devleti ve siyasal işleyişi tenkit etmeleri ve ona karşı tavır almaları mümkün değildi.

Kılıçbay'ın da ifade ettiği gibi, bu dönem aydını genel özellikleri itibariyle devletçi, seçkinci, bürokrat zihniyetli ve aktarmacı özelliğe sahipti (1985:60). Bu aydın ülke sorunları konusunda duyarlılık sergilemekten ve ülke sıkıntılarının sancısını derinden hisseden bir sorumluluk taşımaktan uzaktı. Tanzimat'la birlikte ülkenin gelişim ve değişim yönünün Batıya çevrilmesi ile aydınlar da Batı bilim ve düşünce

geleneğini ülkemize aktarma çabası içinde olmuş, yerel sorunlar ve hakikatlere yabancılaşmışlardır.

Ne var ki, aydınların devletçi ve statükodan yana pozisyonları, içinde buldukları reel şartlarla yakından ilişkiliydi. Serbest iş piyasasının olmadığı Osmanlı toplumunda aydınların bu teslimiyetçi tavrı anlaşılabilir bir şeydir. Zira aydınlar da memurlardı ve maaş aldıkları devlet karşısında eleştirici ve özerk bir tavır sergileyemiyorlardı. Aydınların bağımlı olduğu toplumda, mevcut düzeni tersine çevirmek, değişmeyi/gelişmeyi ateşleyici öncüller ortaya çıkmıyordu. Siyasal iktidar ise ne yazık ki, kendi kapısında çalışan ve karnını doyurduğu memurlardan mutlak itaat beklemekte, kurulu yapının sürekliliğini sağlama misyonu yüklemektedir. Bir memur olarak aydın, bir bakıma verili yapının bekçisi rolünü üstlenmek durumunda kalmaktadır (Erkul, 1982: 144). Ancak şu da bir gerçektir, toplumsal yapının dönüştürülmesinde aydınlara büyük görev düşmekte, siyasal iktidar karşısında bağımsız olmaları ve özgür bir tavır sergilemeleri gerekmektedir.

Sonuç Yerine

Prens Sabahattin, Türk sosyolojisinde Frederic Le Play'in takipçisi olarak bilinir. Fransa'da etkili sosyoloji okullarından biri olan Science Social'in sıkı ve samimi taraftarıdır. Bu okulun, birey, toplum ve iktisat anlayışını Osmanlı toplumunu ayağa kaldıracak sihirli bir reçete olarak görür. Birey(cilik), teşebbüsçülük, kapitalizm, liberal hareketler, sivil haklar, sermaye, yatırım, çalışma kültürü, eşitlik, özgürlük, insan hakları, değişim/dönüşüm vb. kavramlara dayalı sosyolojik imajinasyonu, aynı zamanda onun bir düşünce insanı olarak liberal ideolojiye yakınlığını açığa vurur.

Prens Sabahattin, Le Play ekolünden etkilenmekle birlikte, bu ekolün başlıca uğraşısı olan saha çalışmaları ya da uygulamalı sosyoloji yerine, teorik çalışmalar yapar. Ancak, sosyolojinin monografik saha çalışmaları üzerinden bilgi üretmesi ve sosyolojik tetkikler yoluyla toplum meselelerinin çözüme kavuşturulmasını savunur. Onun sosyolojisi, bireyci ve liberal değerlerin hayata geçirilmesinde ve bir takım ıslahat programlarının uygulanmasında kullanışlı bir aparat işlevi görür. O, toplumu tanıma, toplumsal süreçlere müdahale etme ve onu dönüştürmede *ilm-i içtima* ya da *sosyolojiye* operasyonel bir anlam atfeder.

Prens Sabahattin'in düşünsel/bilimsel çabaları, çöküş buhranları yaşayan bir ülkenin nasıl kurtulacağına dair çözümler arama noktasında yoğunlaşır. Science Social ekolünün toplumsal görüşlerini Osmanlı toplum yapısının ihyasına elverişli formülasyonlar olarak görür. Bu çerçevede, toplumsal yapının reorganizasyonu için belli hareket noktaları belirler. Bunlar, “toplumsal yapının bireyselleştirilmesi”, “adem-i merkeziyet”, “teşebbüs-i şahsi” ve “mülkiyetin özelleştirilmesi” gibi noktalarda yoğunlaşır.

Prens Sabahattin, dönemin diğer aydınları gibi *bu ülke nasıl kurtulur?* sorusuna cevap aramaya çalışır, ortaya koyduğu fikirler ve yaklaşımlar ile ülke sorunlarına toplumbilim temelinde çözüm yolları önerir. Bu fikir ve yaklaşımlar dönemin hakim görüş ve yaklaşımlarına göre nispeten daha radikal ve özgün bir nitelik taşır. Ancak bu radikal ve özgün yaklaşımlar, Prens'in, düşünce ve sosyoloji dünyasında kabulü ve iz bırakması için bir handikap oluşturur.

Prens Sabahattin'in merkezi yapının gözden geçirilmesi ve bunun yerine adem-i merkeziyetçi (yerel yönetim) yönetime dayalı federatif bir yapı öngörmesi, dönemin siyasal/yönetimsel anlayışına karşıt bir formülasyondur ve şimşekleri üzerine çekmesine yol açmıştır. Dönemin

şartları ve imparatorluğun etnik çoğulculuğa dayalı yapısı düşünüldüğünde bu nispeten tehlikeli bir yaklaşımdı. Ancak daha sonraları, Cumhuriyet (Osmanlının yıkılışı ve etnik çoğulculuk profili dağılan ve kısmen üniter bir nitelik kazanan) ile birlikte, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, merkezin gücünün azaltılması yönündeki kimi reorganizasyon çabalarını, ademi merkeziyete geçişi kolaylaştırıcı adımlar olarak görmek mümkündür.⁵

Ayrıca, bir kamu devleti olan ve memuriyetin merkezi öneme sahip olduğu Osmanlıda, bireycilik ve bireysel girişimciliğin savunulması da Prens'in görüşlerinin topyekün reddine ve tepkisel bir karşı blokun oluşmasına neden olmuştur. Buna ilave olarak, Osmanlıdan tümüyle farklı Anglosakson gelişme/kalkınma modelinin Osmanlıyı ihya edecek tek çözüm olarak sunulması da, onun fikirleri ve sosyolojisine dair kuşku ve soru işaretlerinin çoğalmasına neden olmuştur. Ancak, bugüne gelindiğinde, siyasal programların en başta gelen argümanının bireyci, girişimci bir toplum yaratma ülküsü olduğu ve takip edilen ekonomi politikalarının büyük ölçüde bu amaca hizmet edecek liberal, girişimci, milli burjuvazi yaratmaya dönük yaklaşımları ihtiva ettiği görülecektir. Nitekim, Prens'in, milli burjuvazinin oluşturularak devletin üstlendiği kimi fonksiyonların (burjuvaziye kaydırılarak) devre dışı bırakılmasına yönelik fikirleri, Cumhuriyetin ilk yıllarında da kabul görmüştür. 1923 İzmir İktisat Kongresinin en önemli kararı, milli bir burjuvazi oluşturulmasının önemine yöneliktir. İlk dönemlerde bir sanayi burjuvası değilse de bir ticaret burjuvası oluşturulmaya çalışılmıştır. 1950'lerden sonra hızlanan

⁵ Örneğin, bugün geliştirilen belediyeçilik anlayışı, "bütçelerin merkezden belirlenmesine karşın, harcamanın kendi içinde, kendi ihtiyaçları çerçevesinde gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Daha da ilerisi belediyelere icraatlarını finanse etmede kendi kaynaklarını kendilerinin borç alma (dış borç dâhil), tahvil satma veya üretime ve gelir getirmeye yönelik yatırım yapmak suretiyle oluşturmak yetkileri tanınmıştır. Bunların yanında daha dar ve farklı yetkilerle donatılmış valilerin durumu modern siyasî merkezîyetçi devlet görüntüsünü yansıtır" (Sılan, 1991:30).

liberalist uygulamalar ve devletçi bürokratik gelişme modellerinin tedrici olarak terkedilmesi sayesinde bir sanayi burjuvası oluşmuş durumdadır. Bu olgu sermaye birikimine yol açmış, toplumsal talepleri karşılamaya yönelik yatırımlara kapı aralamıştır. Prens'in Osmanlı toplumunun kurtuluş reçetesi olarak sunduğu hür teşebbüse dayalı iktisadi modelin bugün uygulama alanında oluşu da Prens'in görüşlerinin isabetlilik payını artırmaktadır.

Prens'in, kamucu yapının dönüşümü için özel eğitim kurumlarının açılması yönündeki görüşleri de, bir kısım Osmanlı aydını tarafından destek bulmuş, o dönemlerde (1910) *Say ve Tetebbu* dergisinde kişisel girişkenliğe dayalı eğitim sisteminin erdemlerine ilişkin yazı ve makalelere yer verilmiştir. Bundan başka Sati Bey, *Yuva* adıyla kurduğu okuluyla bu eğitim anlayışını pratize etmeye çalışmıştır. Daha sonraları Prens'in kimi görüşleri, Cumhuriyet idaresi ile birlikte tedrici olarak uygulama olanağı bulmuş; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla eğitim tekdüzeleştirilmiş, dini eğitim kurumları (medreseler, tekkeler...) kapatılmıştır. Yine günümüzde kolej, teknik ve fen okulları gibi özel alanlara münhasır, özel kabiliyetlere sahip kapasiteli birey yetiştirme hedefindeki okul uygulamalarını Prens'in eğitimsel yaklaşımının tezahürleri olarak görmek mümkündür (Silan, 1991: 30).

Prens'in liberal öğretiyeye dayanan siyasal projesi, Türk siyasal hayatında liberal çizgide çok sayıda siyasal hareketin doğmasına kaynaklık etmiştir. Örneğin Prens'in öncülüğünü yaptığı Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nden sonra, 1908 yılında Mahir Sait ve arkadaşlarının İstanbul'da kurdukları Ahrar Fırkası, daha sonraları, Hürriyet ve İtilaf Partisi, Müdafaa-i Hukuk, Birinci Mecliste İkinci Grup, Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi, Doğru Yol ve Anavatan Partileri ile son olarak Adalet ve Kalkınma Partilerini söz

konusu liberal siyasal düşünce geleneğinin türevleri ya da uzantıları olarak görebilmek mümkündür

KAYNAKLAR

- Akkaya**, Rukiye (2005), *Prens Sabahattin*, Ankara: Liberte Yayınları
- Aytaç**, Ömer (2006), “Memurluk Zihniyeti ve Memuriyen Toplum: Prens Sabahattin’in Görüşleri Işığında Bir Çözümleme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8, sayı 1
- Bayraktar**, Bayram (1996), “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 29
- Berkes**, Niyazi (1978), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları
- Cerrahoğlu**, A. (1975), *Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları
- Çağla**, Cengiz (1994), “Bir Türk Aydını Olarak Prens Sabahattin”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 26
- Çavdar**, Tevfik (1992), *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)* Ankara: İmge Yayınları
- Çelik**, Hüseyin (1991), “Mansur Bey'den Bu Yana Bürokrasimizde ve Personel Rejimimizde Ne Değişti" *Türkiye Günlüğü*, Sayı 26, Ocak-Şubat
- Davison**, Roderic (1963), *H. Reform in The Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton
- Durukan**, Kaan (2009), “Prens Sabahattin ve İlm-i İçtima. Türk liberalizmin Kökenleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1 Cumhuriyete Devreden Miras Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, 8. Baskı, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingin, İstanbul: İletişim Yayınları
- Ege**, Nezahat Nurettin (1977), *Prens Sabahattin Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, İst: Güneş Neşriyat
- Erkul**, Ali (1982), “Prens Sabahattin” E.Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri I. (iç.)*, İst: Remzi Kit.

- Güngör**, Nevin (1991), *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri İle Ziyaddin Fahri Fundıkoğlu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Hanioğlu**, Şükrü (1985), *Bir Siyasi Örgüt Olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve "Jön Türklük"*, Cilt 1: 1889-1902, İstanbul: İletişim Yayınları
- Heper**, Metin (1974), *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ank: ODTÜ Yayınları
- Kansu**, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Kansu**, Aykut (2009), "Prens Sabahattin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1 Cumhuriyete Devreden Miras Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 8. Baskı, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingin, İstanbul: İletişim Yayınları
- Karakaş**, Mehmet (2013), "Sosyoloji ve Liberalizm Bağlamında Prens Sabahattin'e Yeniden Bakmak", *TYB Akademi. Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 3 Sayı 9 Eylül
- Kılıç**, Murat (2010), "Türk Siyasal Hayatında Bir Muhalif İsim ve Hareket: Prens Sabahattin ve Meslek-i İçtima", *SDE Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2010/2, Sayı 12
- Kılıçbay**, Mehmet Ali (1985), "Osmanlı Aydını", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I. Cilt.
- Kösemihal**, N.Ş. (1965), "Önsöz", *Paul Descamps, Deneysel Sosyoloji* (iç.), İst: Remzi Kit.
- Mardin**, Şerif (1992), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İst: İletişim Yay.
- Mardin**, Şerif (1990), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, İst: İletişim Yay
- Okan**, Oya (2006), "Prens Sabahattin'in Ölümü ve 50'li Yıllarda Yeniden Gündeme Gelişi" *İstanbul Üni. Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 12
- Özlem**, Doğan (2004), "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C 1, İstanbul : İletişim Yayınları

- Özyurt**, Cevat (2014), *Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi* (1839-1923), Ankara: Kadim Yayınları
- Prens Sabahattin** (1327) *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, (Derleyen: Safvet Lütfi) İstanbul.
- (1334), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai ve Programı*, İstanbul
- (1908), “*Teşebbüsü Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında bir İzah*” 18 Ekim 1908;
- (1965), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*. (Çev.Muzaffer Sencer) İstanbul: Elif Yayınları
- Reyhan**, Cenk (2009), “Prens Sabahattin” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1 Cumhuriyete Devreden Miras Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, 8. Baskı, Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekinin, İstanbul: İletişim Yayınları
- Sayar**, Ahmet Güner (1986), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İst: Der Yayınları
- Sencer**, Muzaffer (1965), “Türkiye’nin Sosyal Sorunları Açısından Prens Sabahattin”, Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir* (içinde), İst: Elif Yay.
- Silan**, Hakan (1991), “Osmanlı Hanedanından Bir liberal: Prens Sabahattin”, *Dördüncü Boyut*, Sayı 2, Haziran-Temmuz
- Tanyol**, Cahit (1949), “İçtimai Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahattin” *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 4-5
- Toprak**, Zafer (1995), *Millî İktisat-Millî Burjuvazi, Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Tunaya**, Tarık Zafer (1952) *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul
- Tütengil**, Cavit Orhan (1954), *Prens Sabahattin*, İst: İstanbul Matbaası
- Us**, Öznur (1973), “Memurluk Prestiji”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 3, Eylül

Ülgener, Sabri F. (1981), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*,
İst: Der Yayınları

Ülken, Hilmi Ziya (2001) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul:
Ülken Yayınları